

ТРУДОВЕ ПРАВО

Дмитро Володимирович Тимошенко,
аспірант
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.233

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ ЯК УМОВА МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКА

У статті розглядаються причинно-наслідкові зв'язки як необхідна умова притягнення до матеріальної відповідальності в трудовому праві. Зосереджується увага на філософському і правовому аналізі поняття «причинно-наслідковий зв'язок». Проаналізовано існуючі концепції причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві.

Ключові слова: трудове право, причинно-наслідковий зв'язок, концепція прямого (безпосереднього) причинно-наслідкового зв'язку, концепція *conditio sine qua non*, причинність, матеріальна відповідальність, притягнення до матеріальної відповідальності.

Неможливість притягнення працівника до матеріальної відповідальності за відсутності причинного зв'язку виражена в частині першій ст. 130 КЗпП України словами «працівники несуть ... відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству ... внаслідок порушення...». Порушення повинно бути причиною шкоди, а шкода має бути результатом порушення. Причинний зв'язок – це категорія філософська, однак у юриспруденції вона повинна бути виражена цілком конкретно [1, с. 552].

Загальною думкою в теорії трудового права є: «Причинний зв'язок між протиправною і винною дією чи бездіяльністю працівника і майновою шкодою, яка сталася, повинен бути прямим (безпосереднім). Прямий зв'язок – це такий, за якого майнова шкода безпосередньо, з неминучістю впливає з дій чи бездіяльності працівника. У будь-якому разі працівник повинен нести матері-

альну відповідальність лише за ту частину шкоди, яка безпосередньо впливає з його дій чи бездіяльності. За іншу частину шкоди матеріальну відповідальність несуть інші працівники, дії чи бездіяльність яких безпосередньо призвели до виникнення шкоди... Причинний зв'язок між винною протиправною поведінкою працівника та її наслідками повинен бути встановлений не тільки як можливий або ймовірний, а і як безсумнівно вірогідний. У тих випадках, коли будь-яка дія працівника сприяла настанню шкоди внаслідок випадкового збігу обставин, такі дії не можуть бути підставою для накладення на нього матеріальної відповідальності» [2, с. 369 – 370].

Проте деякі науковці, наприклад, В. Г. Ротань, І. В. Зуб, Б. С. Стичинський вважають, що таке розуміння причинно-наслідкового зв'язку суперечить нормам КЗпП, які регулюють матеріальну відповідальність: «Щодо матеріальної відповідальності Верховним Судом України не давалися роз'яснення про те, коли слід визнавати наявним причинний зв'язок між порушення трудових обов'язків, якого припустився працівник, і прямою дійсною шкодою, що виникла на боці підприємства. Але усім спеціалістам відомо, що стосовно відшкодування шкоди відповідно до норм цивільного права Верховний Суд вважає за можливе врахувати тільки безпосередній причинний зв'язок (п. 2 постанови «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»). На нашу думку, притягнення працівників до матеріальної відповідальності тільки при наявності безпосереднього причинного зв'язку суперечило б не лише частині першій ст. 130 КЗпП, у якій формулюється умова про причинний зв'язок (будь-який, а не тільки безпосередній) як елемент підстави матеріальної відповідальності, але й п. 2 ст. 133 КЗпП, яка передбачає матеріальну відповідальність, наприклад, за неправильну постановку обліку матеріальних і грошових цінностей. Навряд чи можна довести, що неправильна постановка обліку матеріальних і грошових цінностей знаходиться в безпосередньому зв'язку з їх недостатчею, що виникла в результаті їх викрадення матеріально відповідальними особами. Всі умови, вилучення яких з ланцюга причинно-наслідкових зв'язків виключило б виникнення прямої дійсної шкоди, слід визнати рівноцінними й такими, що знаходяться у причинному зв'язку з цією шкодою. Таке розуміння причинного зв'язку відповідає нормам Кодексу законів про працю, присвяченим матеріальній відповідальності. Воно не може привести до соціально необґрунтованого притягнення працівників до матеріальної відповідальності, оскільки є інші умови, відсутність яких виключає матеріальну відповідальність, зокрема, вина працівника» [1, с. 553].

Таким чином, протистоять дві концепції розуміння причинно-наслідкового зв'язку: концепція прямого причинного-наслідкового зв'язку і концепція рівноцінних умов (*conditio sine qua non*).

Для розв'язання проблеми розуміння причинно-наслідкового зв'язку як умови настання матеріальної відповідальності працівника доцільно звернутися до філософії, адже категорія «причинно-наслідковий зв'язок» є філософською.

Зв'язок визначається в філософії як будь-яке сполучення одного з іншим через що-небудь, яке (сполучення) веде до появи ознаки, якої не було у речей до цього сполучення, цієї єдності [3, с. 6]. Наука про загальний зв'язок називається діалектикою, якій протистоїть метафізика. Метафізика абсолютизує відокремленість. Категорія причинного зв'язку характеризує взаємодію об'єктів в усіх сферах природи, суспільства та людського мислення [4, с. 110]. Причинно-наслідковий зв'язок явищ як специфічна форма обумовленості явищ у природі і суспільстві виражається в тому, що будь-яке явище або сукупність взаємодіючих явищ у природі і суспільстві породжують, створюють інше явище і, навпаки, будь-яке окреме явище є породженням іншим явищем або групою явищ [5, с. 93].

У філософії відображена проблема безпосереднього та опосередкованого причинного зв'язку. Ідея безпосередності причинного зв'язку була виражена ще у Стародавній Греції Демокритом, який сформулював принцип, відповідно до якого взаємодія тіл відбувається тільки через їх зіткнення [цит. за: 6, с. 75]. Томас Гоббс писав, що «причина руху може лежати тільки в тілі, яке безпосередньо торкається та рухається» [7, с. 87]. Ідею суміжності причини і наслідку в просторі і часі у XVIII ст. розвивав Д. Юм. Він вважав суміжність суттєвою ознакою причинності: «... Всі ті об'єкти, які розглядаються як причини або дії, суміжні, і ... ні один об'єкт не може здійснити дію в такий час і в такому місці, які хоч дещо віддалені від часу або місця його існування» [8, с. 73-74]. Далі пише Д. Юм: «Причина – це об'єкт, що передує другому об'єкту, суміжний йому...» [8, с. 163]. М. Бунге зазначає, що ідея суміжності причини і наслідку мала своїх прихильників і у XX ст. [6, с. 77]. З визнанням суміжності причини з наслідком пов'язане твердження, що причинний зв'язок фіксується тоді, коли між подіями є безпосереднє передавання матерії й енергії [9, с. 59]. Таке розуміння причинного зв'язку не виключає визнання опосередкованого причинно-наслідкового зв'язку.

Діалектичний матеріалізм на противагу метафізичному матеріалізму розрізняє головні (визначальні, вирішальні) і неголовні (побічні, другорядні) причини явища [5, с. 119]. «Головні причини якісно визначених явищ – це ті причини, без яких, по-перше, всі ці явища не можуть виникнути, і які, по-друге, обумовлюють загальні необхідні ознаки цих явищ. Неголовні причини явищ – це ті причини, які визначають перехідні, нестійкі, індивідуальні особливості кожного окремого явища. Неголовні причини у своїй дії на наслідок обмежені, підпорядковані дії головних причин» [5, с. 119]. «Строге розмежування головних і неголовних причин, врахування об'єктивної нерівноцінності причин є неодмінною умовою для правильного розуміння виникнення явищ, для виокремлення необхідних причинно-наслідкових зв'язків» [5, с. 120].

Б. С. Українцев розрізняє причини та умови: «Причина – породжуючий фактор стосовно події – наслідку, а не просто умова, що визначає (в розумінні встановлення меж) появу події – наслідку» [10, с. 19]. Розрізняючи причини і умови, німецький філософ соціалістичної доби Г. Кребер зазначав: «Будь-який

стан, зміна, розвиток матеріальних об'єктів ніколи не визначається виключно їх причинами або виключно їх умовами (у власному розумінні), а завжди тими та іншими разом, оскільки вони складають діалектичну суперечність і існують тільки в єдності своїх протилежних характеристик» [11, с. 115]. Взяті окремо від більш істотних причинних факторів умови, самі по собі не можуть породити наслідок. Але вони обумовлюють перетворення потенціальної можливості, що міститься в причині, у дійсність, що і визначає їх включення до складу причинної підстави [12, с. 132]. В одному з радянських видань зазначалось: «Умовами явищ, на відміну від їх причин, називається комплекс явищ, які самі не можуть породити безпосередньо дане явище, але, супроводячи причини у просторі й часі та впливаючи на них, забезпечують певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідків... Умови пов'язані з явищем-наслідком більш опосередковано, ніж причини» [5, с. 95].

Галілей визнавав причину як необхідну і достатню умову для появи чого-небудь. Він писав: «Це, а не щось інше повинне бути назване причиною, за наявності чого наслідок завжди слідує і при усуненні чого наслідок зникає» [6, с. 48]. Пізніше це уявлення про причинний зв'язок розвинули Ф. Бекон та Д. С. Мілл, а сформульована в результаті цього концепція отримала назву правил Бекона-Мілля. «Бекон запропонував визначати причину певного явища В не тільки тому, що воно завжди є присутнім разом із явищем А, а й тому, що воно зникає разом зі зникненням явища А» [13, с. 15].

Верховний Суд України не роз'яснює, як потрібно розуміти категорію «причинно-наслідковий зв'язок» як умову матеріальної відповідальності працівників. Та й взагалі спеціальні наукові дослідження причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві ще не проводилися.

Щодо цивільного судочинства визнається, що причинний зв'язок як підстава відшкодування шкоди повинен мати ознаку безпосередності. Така практика склалась давно. Ще на початку 50-х років ХХ ст. Державний арбітраж при Раді Міністрів Союзу РСР роз'яснював, що позов про стягнення збитків може бути задоволений, якщо доведено, що між невиконанням договірних зобов'язань і збитками є безпосередній причинний зв'язок [14, с. 290-291]. Ця позиція підтримується вищими судовими інстанціями України. Пленум Верховного Суду України в постанові «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» встановлює: «Розглядаючи позови про відшкодування шкоди, суди повинні мати на увазі, що відповідно до статей 440 і 450 ЦК шкода, заподіяна особі і майну громадянина або заподіяна майну юридичної особи, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її заподіяла, за умови, що дії останньої були неправомірними, між ними і шкодою є безпосередній причинний зв'язок» [15, п. 2]. Теж саме роз'яснює і Вищий господарський суд України: «... При вирішенні спорів про відшкодування шкоди необхідно виходити з того, що шкода підлягає відшкодуванню за умови безпосереднього причинного зв'язку між неправомірними діями особи, яка заподіяла шкоду, і самою шкодою» [16, п. 2].

Прямий причинний зв'язок як умова відшкодування збитків визнається також у практиці Європейського Суду з прав людини. Наприклад, у рішенні в справі «Трегубенко проти України» [17] Європейський Суд із прав людини вказав на те, що він не бачить жодного причинно-наслідкового зв'язку між порушенням майнових прав заявника та збитками у вигляді втраченого прибутку.

Найбільш розлогі положення на підтримку концепції прямого причинного зв'язку сформулював Н. Д. Єгоров, стверджуючи, що прямий (безпосередній) причинний зв'язок має місце тоді, коли в ланцюгу подій між протиправною поведінкою та збитками не існує будь-яких обставин, що мають значення для цивільно-правової відповідальності [18, с. 540].

В. Б. Малинін зазначає, що основи теорії *conditio sine gua non* розробив німецький учений Круг та виклав їх у статті, опублікованій у 1855 р. [19, с. 30]. Теорія *conditio sine gua non* інтерпретувалася у радянській юридичній науці як така, що вважає всі умови настання певного наслідку рівноцінними. А. А. Піонтковський пише, що ця теорія виходить із того, що всі попередні близькі і віддалені умови настання даної події є повністю рівноцінними. Повну рівноцінність він розкривав так, що кожна із умов, якщо вона була необхідною для настання певного наслідку, може розглядатись як причина того, що відбулося [20, с. 192].

Сутність теорії *conditio sine gua non* полягає у визнанні причиною певного наслідку будь-якої умови, при виключенні якої із загального ланцюга причинно-наслідкових зв'язків настання цього наслідку унеможливорюється. Проте запереченням цієї теорії є твердження про те, що ця концепція дає висновки, які виявляються надто суворими в кримінальному праві і очевидно невиннованими в цивільному праві... За цією концепцією, можна визнати батьків злодія, які народили і виховали його, відповідальними за вчинену ним крадіжку [21, с. 264]. На це звертають увагу й самі прихильники такої концепції [1, с. 553]. Також О. С. Йюффе вважав теорію *conditio sine gua non* неприйнятною й тому, що спираючись на неї, ланцюг причинності можна продовжувати до безкінечності [22, с. 120].

Вищевикладене уможливорює висновок, що при визначенні наявності причинно-наслідкового зв'язку як умови матеріальної відповідальності працівника доцільно насамперед користуватися правилом Бекона-Мілля (принцип виключення причини), в основі якого лежить галілеївська концепція розуміння причинно-наслідкового зв'язку: «Це, а не щось інше повинне бути назване причиною, за наявності чого наслідок завжди слідує і при усуненні чого наслідок зникає» [6, с. 48]. Такий підхід визначення причинно-наслідкового зв'язку міститься у ч. 3 ст. 403 «Підстава та умови матеріальної відповідальності працівників» проекту Трудового кодексу України від 27.08.2013 р., № 2902: «Пряма дійсна майнова шкода вважається заподіяною діями (бездіяльністю) працівника, якщо за відсутності цих дій (бездіяльності) цієї шкоди не було б заподіяно» [23]. Відповідно до цього правила причинно-наслідковий зв'язок може бути як прямим, так і безпосереднім. Саме тому вважаємо, що концеп-

ція прямого причинного зв'язку є недоцільною, оскільки вона звужує поняття причинно-наслідкового зв'язку.

Наприклад, в театрі з гардероба викрали шубу; адміністрація виплатила господарю вартість шуби; гардеробник визнав свою вину і зазначив, що в той час, коли ймовірно викрали шубу, він хвилину розмовляв по телефону на робочому місці, а не слідкував за гардеробом. На нашу думку, потрібно встановити, чи став факт відволікання гардеробника причиною того, що в особи виникло бажання викрасти шубу, чи крадій наперед вирішив вчинити крадіжку. Таким чином, виникає два причинні ланцюги: 1) порушення трудових обов'язків є причиною крадіжки, крадіжка є причиною зникнення шуби, зникнення шуби з гардеробу спричинило пряму дійсну шкоду театру – зайві виплати у розмірі вартості шуби; 2) крадіжка є причиною зникнення шуби, зникнення шуби з гардеробу спричинило пряму дійсну шкоду театру – зайві виплати у розмірі вартості шуби, а порушення трудових обов'язків є лише умовою (розуміння умови згідно з Б. С. Українцевим та Г. Кребергом). Відповідно до правила Бекона-Мілля, виключаючи порушення трудових обов'язків гардеробником, у першому випадку виключається наслідок – пряма дійсна шкода театру, у другому – не виключається, оскільки крадій міг досягти бажаного результату іншими діями в інших умовах (відсутності відволікання гардеробника, проте факт порушення трудових обов'язків все одно буде наявним, бо обов'язком гардеробника відповідно до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників є забезпечення збереження речей, зданих на зберігання). Тому у першому випадку наявний причинно-наслідковий зв'язок (до речі, він є опосередкованим), і є підстави притягнути гардеробника до матеріальної відповідальності, а у другому – ні.

Визнання причинно-наслідкового зв'язку за правилом Бекона-Мілля не суперечить чинному трудовому законодавству, зокрема п. 2 ст. 133 КЗпП, на який посилаються прихильники концепції рівноцінних умов як аргумент неприйнятності концепції прямого причинного зв'язку [1, с. 553].

Щодо концепції рівноцінних умов, то її також вважаємо непринятною, хоча вона схожа з правилом Бекона-Мілля у частині «виключення причини», але визнання всіх умов рівноцінними і можливість безкінечного ланцюга причинності є її суттєвими недоліками.

Список літератури: 1. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю / В. Г. Ротань, І. В. Зуб, Б. С. Стичинський. – 8-е вид., доп. і перероб. – К. : Вид-во А.С.К., 2007. – 944 с. – (Нормативні документи та коментарі). 2. Трудове право : підручник [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / В. В. Жернаков, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко та ін. ; за ред. В. В. Жернакова. – Х. : Право, 2013. – 496 с. 3. Селиванов Ф. А. В мире причин и следствий. Смысл жизни. Диалог мировоззрений / Ф. А. Селиванов. – М. : Знание, 1991. – 64 с. 4. Барашенков В. С. Об экспериментальной проверке принципа причинности / В. С. Барашенков // Вопросы философии. – 1965. – № 2. – С. 108-110. 5. Категории материалистической диалектики / Под ред. М. М. Розенталя, Г. М. Штракса. – М. : Госполитиздат, 1957. – 392 с. 6. Бунге М. Причинность. Место принципа причинности в современной науке : пер. с англ. / М. Бунге. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1962. – 511 с. 7. Гоббс Т. Основы философии (О теле) :

в 2-х т. / Т. Гоббс. – М., 1926. – Т. 1. – 624 с. **8.** Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга 1. О познании. / Д. Юм. – М. : Канон, 1995. – 400 с. **9.** Кузнецов И. В. Принцип причинности и его роль в познании природы / И. В. Кузнецов. – М. : Госполитиздат, 1960. – 192 с. **10.** Украинцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность / Б. С. Украинцев. – М. : Мысль, 1972. – 254 с. **11.** Кребер Г. Категория условия и соотношение ее с категорией причины / Г. Кребер // Философские науки. – 1961. – № 3. – С.106–116. **12.** Введение в философию : учебник для вузов : в 2-х ч. – Ч. 2. / И. Т. Фролов, Э. А. Араб-Оглы и др. – М. : Политическая литература, 1989. – 639 с. **13.** Перминов В. Я. Проблемы причинности в философии и естествознании / В. Я. Перминов. – М. : МГУ, 1979. – 224 с. **14.** Про практику вирішення спорів, які виникають із перевезення вантажів залізницею. Інструктивні вказівки Державного арбітражу при Раді Міністрів Союзу РСР від 29 березня 1968 р., № І-1-9 // Систем. сб. инструкт. указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР. – М. : Юрид. лит., 1983. – 336 с. **15.** Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : постанова Пленуму Верх. Суду України від 27.03.92, № 6 // Бюл. закон. та юрид. практи. України. – 1999. – № 12. – С. 122–140. **16.** Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди : роз'яснення Вищ. госп. суду України від 01.04.94, № 02-5/215 // Зб. офіц. док. Вищого арбітр. суду України. – К. : Козаки, 1997. – С. 83–87. **17.** Справа Європейського Суду з прав людини «Трегубенко проти України» // Офіц. вісник України. – 2005. – № 21. – С. 296–302. **18.** Гражданское право : учебник : часть 1 / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Теис, 1996. – 552 с. **19.** Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В. Б. Малинин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 316 с. **20.** Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 666 с. **21.** Шершеневич Г. Ф. Общая теория права : учеб. пособ. в 2-х т. – Т. 2 / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 464 с. **22.** Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с. **23.** Проект Трудового кодексу України від 27.08.2013 р., № 2902. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННОЙ СВЯЗИ КАК УСЛОВИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РАБОТНИКА

Тимошенко Д. В.

Рассмотрены причинные связи как необходимое условие привлечения к материальной ответственности в трудовом праве. Сосредоточено внимание на философском и правовом анализе понятия «причинно-следственная связь». Анализируются существующие концепции причинно-следственной связи в трудовом праве.

Ключевые слова: трудовое право, причинно-следственная связь, концепция прямой (непосредственной) причинно-следственной связи, концепция *conditio sine qua non*, причинность, материальная ответственность, привлечение к материальной ответственности.

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS OF CAUSE-EFFECT RELATION AS A CONDITION OF PROPERTY ACCOUNTABILITY OF EMPLOYEE

Tymoshenko D. V.

The article considers causal relations as necessary conditions for bringing to financial responsibility according to the Labour Law. Attention is concentrated on philosophical and legal analysis of category «cause-effect relation». The author analyses the conceptions of reason's connection in the Labour Law.

Key words: Labour Law, cause-effect relation, concept of direct (immediate) cause-effect relation, conception *conditio sine qua non*, causation, financial responsibility, bringing in to property accountability.

Надійшла до редакції 19.06.2014 р.